

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM, TERMÉSZETTUDOMÁNYI KAR
FÖLDTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA, FÖLDRAJZ-METEOROLÓGIA PROGRAM

ETNIKAI MEZO- ÉS MIKROTEREK A TÖRTÉNETI SZATMÁRBAN

TÁTRAI PATRIK

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

**TÉMAVEZETŐ:
DR. KOCSIS KÁROLY
INTÉZETI IGAZGATÓHELYETTES, EGYETEMI TANÁR**

**A FÖLDTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA VEZETŐJE: DR. MONOSTORI MIKLÓS
A FÖLDRAJZ-METEOROLÓGIA PROGRAM VEZETŐJE: DR. GÁBRIS GYULA**

**FÖLDRAJZ- ÉS FÖLDTUDOMÁNYI INTÉZET, FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KÖZPONT,
TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGFÖLDRAJZI TANSZÉK**

BUDAPEST, 2008

I. Bevezetés

Az egykori Szatmár vármegye napjainkra már egy három ország (Magyarország, Románia, Ukrajna) perifériáján elhelyezkedő történeti régió. Egyediségét a különböző vallású és etnikumú népesség rendkívüli keveredése adja: a 18. század óta öt jelentősebb felekezet, és hét számottevő nemzetiség alakította a vallási-nemzetiségi arculatot. Ugyanakkor nemcsak egyedi, tipikus is: „... ki csak ezt az egy vármegyét ismerné is meg nagy Magyarországból, az körülbelül tiszta fogalmat alkothatna az egészről” (Bársony I. 190..).

Szatmár vizsgálata tehát egyrészt elvezet minket az egyedihez, magához Szatmárhoz, másrészt viszont olyan tipikus etnikai folyamatok játszódtak itt le, amelyek rokonságot mutatnak térségünk más pontjain lezajlott eseményekkel, illetve illeszkednek a makroszintű folyamatokhoz.

II. Célkitűzések

Az értekezés középpontjában a történeti Szatmár etnikai szerkezetének vizsgálata áll. Mindez a megyei szintű vizsgálatoktól a települési szintűig hatol. A kutatás alapvetően az etnikai folyamatok bemutatására törekszik, azaz megjelenik a történeti dimenzió. Az így kialakuló képet sematizálja a dolgozat második egysége. A statisztikai adatokon és egyéb történeti forrásokon (pl. helységnévtárak) alapuló megyei elemzés eredményeit árnyalják a települési (terepi) kutatások, melyek alapján értelmezhetővé válnak a népszámlálásokból, statisztikákból nyert számadatok.

A kutatás konkrét célkitűzései közül az alábbiak a legfontosabbak:

- Az elmúlt ezer esztendő népességszerkezeti változásainak feltárása, az egyes nemzetiségek településtörténetének, demográfiai jellemzőik változásának bemutatása. Különösen fontos vizsgálati periódus a rendszeres népszámlálások időszaka, amikor részletes települési adatokon keresztül tárul fel a megye etnikai térszerkezete. Minden lényeges változás (háborúk, önkéntes- és kényszer migrációk, demográfiai mutatók) elemzésénél konkrét adat, illetve amikor ez nem lehetséges, legalább becslést nagyságrend szerepel.
- Fontos célkitűzés volt a vizsgált terület etnikai térszerkezetének sematizálása matematikai–statisztikai módszerek bevonásával, illetve az etnikai identitás és az etnikai térszerkezet kapcsolatának vizsgálata.

- A települési kutatás fő célja egy olyan statisztikai adatbázis létrehozása, melynek segítségével bemutatható az adott település jelenlegi etnikai, vallási, nyelvhasználati szerkezete, az egyes etnikumok, felekezetek térbeli eloszlása. További célkitűzés az egyértelmű etnikai identitással nem rendelkező népesség számának megismerése.
- A földrajzi szemléletű települési etnikai kutatások végső célja az egyes etnikumok térbeli elhelyezkedésének vizsgálata, települési etnikai térkép készítése, az esetleges etnikai szegregáció bemutatása.
- Külön célkitűzésként szerepel a cigánynak minősített lakosság számának megyei és települési szintű megismerése, valamint települési helyzetük (térbeli elhelyezkedés, demográfiai jellemzők, interetnikus kapcsolatok) feltárása.

III. Kutatási és szakirodalmi előzmények

Jelen kutatás alapvetően az etnikai földrajz eszközkészletével valósult meg. Eme – Magyarországon az 1980-as években újjáéledő – részdiszciplína tudománytörténeti, módszertani áttekintése mezo- és makroregionális szinten már megvalósult (Kocsis K. 1996; Kocsis, K. – Tátrai, P. 2006; Tátrai P. 2007), míg mikro- (azaz települési) szinten ugyanezt Keményfi Róbert (1996, 2004), illetve Tátrai Patrik (2006) végezte el. Az etnikai földrajz általam is használt alapfogalmainak definiálására Farkas György (2002. 12-24) vállalkozott.

A kutatás előzményének tekinthető az etnikai földrajz mindhárom ága. Közülük az első, időben legkorábban megjelent módszer a főként országokat és nagyrégiókat vizsgáló általános elemző módszer, mely elsősorban Kocsis Károly nevéhez kapcsolódik. Jelen dolgozatban leginkább Erdélyhez (is) köthető tanulmányait hasznosítottuk (pl. Kocsis K. 1997; Kocsis K. et al. 2006). A mikro- és mezoszint kutatásának összekapcsolása, a néprajzi módszerek bevonása először Keményfi Róbert munkáiban tűnik fel, az értekezés települési szintű kutatásaiban mindenképpen ez az irány volt meghatározó (Keményfi R. 1998; 2004). A települési kutatások módszertanához Hoóz István neve is megemlítenő (Hoóz I. 1985). Szintén előzménynek tekinthető a szerző Nyitrai járásban végzett kutatásai (Tátrai P. 2003). Lényeges a regionális földrajz eszközeit adaptáló Farkas György és Bottlik Zsolt szerepe, az ő vizsgálataik, vizsgálati módszereik jelentős része alkalmazható volt Szatmár vármegyére is (Farkas Gy. 2002; Bottlik Zs. 2001).

IV. Alkalmazott módszerek

Az értekezés több tudományterület határán mozog, így természetes, hogy ezek eszközeit, módszereit is magáévá teszi. A dolgozatban a különböző területi szintekhez különböző módszerek kapcsolódnak.

A vizsgált terület többpólusú, mozaikos etnikai térszerkezete miatt nem elégséges pusztán a történeti elemzés, és az egyes időpontokra elkészített számos etnikai térkép. Így az etnikai térszerkezet átláthatóvá tétele érdekében átvettem egyes – napjainkban inkább a regionális földrajz eszközrendszerében fellelhető – elemeket, matematikai–statisztikai módszereket, amelyek segítségével megpróbáltam sematizálni, egyszerűsíteni a kibontakozó képet. Ezek közül kiváló eredményeket hozott a szomszédságelemzés és a súlypontelemzés.

A mezoszintű vizsgálatokhoz több, korábban még nem, vagy csak részben alkalmazott módszert is kipróbáltam. Újdonságnak számít a nyelvismeret alapján meghatározott nyelvhatar. Eddig csak a makroszinten hasznították az anyanyelvi és nemzetiségi bevallások különböztetésének elemzését (pl. Kocsis K. 2003; Varga E. Á. 2002), mellyel jelen munka behatóan foglalkozik. Ehhez szorosan kapcsolódik a választási adatok hasznosíthatósága, összevetése a népszámlálás eredményeivel, melyre eddig kevés kísérlet történt települési részletességgel.

A települési kutatások módszere az ún. társadalmi minősítés (vagy objektív becslés). A módszert Magyarországon először az 1980-as népszámláláshoz kapcsolva alkalmazták Baranya megyében. Lényege, hogy a helyi viszonyokat és a lakosságot jól ismerő informátorok etnikai minősítése alapján állítják össze az adott település nemzetiségi adatait (Hoóz I. 1985). Hasonló kutatást végzett Keményfi Róbert a történeti Gömör és Kishont vármegye szlovákiai részén (Keményfi R. 1998).

A történeti Szatmár területén az adatgyűjtés nem korlátozódott pusztán az etnikai töltetű információkra, a vizsgálat kategóriái között szerepeltek a nyelvismeretre, a nyelvhasználatra, az iskolaválasztásra, a felekezeti hovatartozásra, illetve az interetnikus kapcsolatokra (pl. vegyes házasságok) irányuló kérdések.

V. Kutatási eredmények és következtetések

1. A vizsgált terület népesedési, nemzetiségi viszonyait elsősorban az egyes etnikumok demográfiai jellemzői befolyásolták. Az etnikai szerkezetben bekövetkezett radikális változásokat általában a hatalmi viszonyok módosulása okozta; utóbbi leginkább háborús

eseményekhez köthető (16-18. század háborús pusztulásai, a 20. századi államhatalom-változások).

2. A kapott eredmények azt bizonyítják, hogy a 20. század folyamán az etnikai összetétel nagyobb mértékben változott, mint az etnikai térszerkezet, mely annak köszönhető, hogy az időszak legnagyobb változásai a városokban zajlottak le. A magyar nyelvhatár az elmúlt évszázadokban számottevően nem módosult, a legnagyobb különbség a bányavidéki magyarság szóróvanná válásában tapasztalható. Ezzel szemben a román nyelvhatár ma már lényegében az államhatárhoz tapad.
3. Szatmárban a 21. század etnikai folyamatait két egymással ellentétes folyamat alakítja. Rendkívül fontos a homogenizáció, mely mind a magyarországi, mind a romániai részen megfigyelhető, és elsősorban az államalkotó nemzetnek kedvez. Ezzel szemben diverzifikáció is tapasztalható, mely elsősorban a cigányság gyarapodását jelenti.
4. A jelenlegi tendenciák alapján a periférikus, határmenti térségekben a cigányság további gyarapodása várható, mely akár egy összefüggő cigány etnikai terület kialakulásához is vezethet. Ez elsősorban a magyarok arányának csökkenésével járhat, de a Kővár-vidéken egyértelműen a románok településterületén fog bekövetkezni. A közeljövő etnikai szerkezetét jelentősen befolyásolja, hogy Románia gazdasági helyzetének javulásával párhuzamosan vélhetően csökkenni fog az el- és kivándorlás. Mivel a magyar és a román népesség demográfiai mutatói között e térségben nincs szignifikáns különbség, így várhatóan a jelenlegi etnikai arányok a közeli jövőben sem fognak lényegesen változni.
5. A fenti eredményeket részben megerősítették, részben módosították terepi felméréseim. Egyrészt helyszíni vizsgálataim alátámasztották a cigánynak minősített lakosság számának és arányának dinamikus növekedését; utóbbi számszerűsítése egyben a dolgozat egyik legfontosabb hozadéka. Ugyanakkor a cigányok arányát leszámítva a felmérésem a legtöbb faluban megerősítette a legutóbbi népszámlálás etnikai-vallási adatait. A másik fontos eredmény az egyes népcsoportok interetnikus kapcsolatrendszerének jobb megértése volt (elsősorban magyar-német/sváb és magyar-román viszonylatban).
6. A vizsgált falvakban az etnikumok egymástól való elkülönülése – a cigányokat leszámítva – nem jellemző. Néhány sajátosság azért megfigyelhető a nemzetiségek lakóhelyi rendjét illetően: a falvak régi, központi településrészei általában magyar/sváb; a lakótelepek, blokkházak román többségűek. Néhány településen előfordul részleges szegregáció (pl. Hirip, Hagymásláros). Nem ritka a szimbolikus elkülönülés sem, azaz a saját templom körül való csoportosulás (pl. Hagymásláros). Majdnem minden faluban jellemző még az

elkülönült, azaz felekezetek szerinti temetkezés. A vizsgált településeken a cigány–nem cigány viszonylatot leszámítva teljes lakóhelyi szegregáció csak Apahegyen jött létre.

7. A multietnikus városok belső etnikai térszerkezetét illetően kiderült, hogy bár románok és magyarok közt teljes elkülönülésről sehol sem beszélhetünk, a városok mindegyikében megtalálhatók azok a részek, városnegyedek, ahol a magyarok koncentrálnak, esetleg többségben vannak. Ezek kivétel nélkül azok a részek, ahol már legalább száz éve is éltek. Azokban a városokban, ahol a románok tulajdonképpen „hozzátelepültek” a magyarokhoz (Szatmárnémeti, Nagybánya, Felsőbánya és részben Kapnikbánya), ott az etnikai térszerkezetre általában jellemző, hogy a magyarok a régi, alacsony beépítésű, központi részekben laknak. Ugyanakkor ezeken a településeken az adminisztratív központ környéke többnyire a románok lakóhelyének számít. A többi nemzetiség közül a cigányság részleges lakóhelyi elkülönülése figyelhető meg.
8. A szakirodalom és saját kutatásaim alapján sikerült felfedezni bizonyos szabályszerűségeket az etnikai alapú lakóhelyi elkülönülés keletkezését, fennmaradását, megszűnését illetően. A szegregációban különbség mutatkozott az egyes etnikai csoportok között is (pl. a cigányok esetében). Ilyés Zoltánnak a szórványokra alkalmazott tipologizálása (autochton–allochton, rurális–urbánus; Ilyés Z. 2005) a térbeli elkülönüléshez is felhasználható volt.

1. táblázat: Az etnikai alapú lakóhelyi elkülönülés főbb jellemzői a történeti Szatmár romániai részén

		Falu	Város
Az elkülönülés létrejöttének időpontja		régi keletű	új keletű
Az elkülönülés létrejöttének oka		<ul style="list-style-type: none"> • eltérő foglalkozás • kulturális különbségek • a nemzetiségek különböző betelepülési időpontja • fenyegetettségérzet, etnikai konfliktus 	<ul style="list-style-type: none"> • irányított „hozzátelepítés” • a nemzetiségek különböző betelepülési időpontja • fenyegetettségérzet, etnikai konfliktus
Az elkülönülés időtartama		hosszabb	rövidebb
Az elkülönülés földrajzi jellemzője		A szegregáció foka (a cigányokat leszámítva) nyugatról keletre nő	
Az elkülönülés típusai	részleges	<ul style="list-style-type: none"> • csak egy nemzetiség (cigányok) • csak felekezeti • csak egyes településrészekben 	<ul style="list-style-type: none"> • csak egy nemzetiség (cigányok) • csak felekezeti • csak egyes településrészekben
	teljes	ritkán fordul elő	nem jellemző
Az elkülönülés területi jellemzői	magyar (sváb)	központ, központ pereme	központ, központ pereme
	román	kivezető utak, központ pereme [központ, ha ők az első települők]	periféria, új központ
	cigány	cigánytelep, periféria	részleges elkülönülés, periféria
Az elkülönülés megszűnésének oka		<ul style="list-style-type: none"> • faluközösség felbomlása, téjesztetés • etnikai arányok megváltozása • vegyes házasságok 	<ul style="list-style-type: none"> • gazdasági-társadalmi változások • etnikai arányok megváltozása • vegyes házasságok, asszimiláció

VI. Felhasznált irodalom

- Bársony I. (190..): Előszó. In: Borovszky S. (szerk.): Szatmár vármegye. Országos Monográfia Társaság. Budapest. pp. IX-XII.
- Bottlik Zs. (2001): Statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei az etnikai földrajzi kutatásokban. Collegium Hungaricum Füzetek 14. 97 p.
- Farkas Gy. (2002): A nemzetiségi megoszlás térszerkezete vegyes lakosságú régiókban. PhD értekezés. ELTE TTK. Budapest.
- Ilyés Z. (2005): Szórványkutatás, szórványértelmezés. Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközösségeinek társadalomtudományi vizsgálatához. Magyar Tudomány 50. 2. pp. 145-155.
- Hoóz I. (1985): A népesség nemzetiség szerinti megoszlásának tanulmányozásáról. In: Hoóz I.–Kepecs J.–Klinger A.: A Baranyában élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban. MTA RKK (Pécs) – Baranya Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya – Állami Gorkij Könyvtár. Budapest. pp. 19-53.
- Keményfi R. (1996): Etnikai térszerkezeti vizsgálatok multietnikus települések néprajzi kutatásában. Regio 7. 4. pp. 120-132.
- Keményfi R. (2004): Földrajzi szemlélet a néprajztudományban: etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 351 p.
- Kocsis K. (1996): Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és az etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. Földrajzi Közlemények 120. (44.) 2-3. pp. 167-180.
- Kocsis K. (1997): Erdély etnikai térképe – Harta etnică a Transilvaniei – Ethnic Map of Transylvania 1992 (M=1:400.000). MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest.
- Kocsis K. (2003): A Kárpát-medence változó etnikai arculata (1989-2002). Kisebbségkutatás 12. 4. pp. 706-725.
- Varga E. Á. (2002): Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán. Regio 13.1. pp. 171-205 p.

VII. Az értekezés témakörében megjelent publikációk

- Tátrai P. (2003): Etnikai identitás a magyar-szlovák nyelvhatáron. Kisebbségkutatás 12. 1. pp. 44-68.
- Tátrai, P. (2004): Ethnic Identity Along the Hungarian-Slovak Linguistic Border. Minorities Research 6. pp. 64-86.
- Tátrai P. (2005): A Nyitrai járás etnikai földrajza. Földrajzi Értesítő 54. 3-4. pp. 317-344.
- Kocsis K. – Bottlik Zs. – Tátrai P. (2006): Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban (1989-2002). MTA FKI. Budapest. 197 p.
- Kocsis, K. – Tátrai, P. (2006): Contributions to the History of the Hungarian Ethnic Mapping. In: Zentai L. – Györffy J. – Török Zs. (eds): Térkép – Tudomány. ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék. Budapest. pp. 241-249.
- Tátrai P. (2006): Adalékok a települések belső etnikai térszerkezetének kutatásához. Földrajzi Értesítő 55. 3-4. pp. 273-286.
- Tátrai P. (2007): Válogatott bibliográfia Köztes-Európa etnikai földrajzához és etnikai térképezéséhez (1691-2006). MTA FKI. Budapest. 61 p.
- Tátrai P. (2007): Az etnikai és vallási identitás földrajzi vetületei Szlovákiában. Kisebbségkutatás 16. 2. pp. 290-320 és 16. 3. pp. 657-658.
- Tátrai P. (2008): A magyar kisebbségek demográfiai fejlődésének fő vonalai a kommunizmus évtizedeiben. In: Bárdi N. – Fedinec Cs. – Szarka L. (szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet. Budapest. pp. 306-315.
- Tátrai, P. (2008): Interethnic neighbourhood in Romanian border towns. In: Süli-Zakar, I. (ed.): Neighbours and Partners: On the two sides of the border. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. pp. 151-158.